

جغرافیای ناحیه‌ای جنوب شرق ایران

با تأکید بر سیستان و بلوچستان

دکتر عیسیٰ ابراهیم‌زاده

تهران

۱۳۹۱

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: ابراهیمزاده، عیسی، ۱۳۴۴-
عنوان و نام پدیدآور: جغرافیای ناحیه‌ای جنوب شرق ایران با تأکید بر سیستان و بلوچستان / عیسی ابراهیمزاده.
مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری: سیزده، ۲۳۴ ص.: مصور (رنگی)، جدول.
فروست: «سمت»؛ ۱۵۹۶. جغرافیا؛ ۹۰.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۰-۷۶۸-۲ ۵۵۰۰۰ ریال.
وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Issa Ebrahimzadeh. Regional Geography in South East of Iran (Sistan & Baluchestan).
یادداشت: کتنامه: ص. ۲۳۳-۲۰۸.
موضوع: سیستان و بلوچستان — جغرافیا — راهنمای آموزشی (عالی)
شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۱ ۱۳ الف ۸۵/۳ DSR ۲۰۲۹/
رده‌بندی دیویی: ۵۵۱/۰۷۴
شماره کتابشناسی ملی: ۲۸۵۱۸۲۶

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

جغرافیای ناحیه‌ای جنوب شرق ایران با تأکید بر سیستان و بلوچستان
دکتر عیسی ابراهیمزاده (عضو هیئت علمی دانشگاه سیستان و بلوچستان)
ویراستار: ندا طاهری
چاپ اول: تابستان ۱۳۹۱
تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»
چاپ: یاران (قم)، صحافی: زرین (قم)
قیمت: ۵۵۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشنده‌ها و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.
نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)، روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۶۶۳۶، تلفن ۴۴۲۲۶۲۵۰-۲.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر یا مؤلف، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنای و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۲/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در هر کدام از رشته های علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن، باید به تدریج و پس از انتقادات و یادآوریهای پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری دریغ نورزند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته جغرافیا (همه گرایشها) در مقطع کارشناسی، به عنوان منبع کمک درسی «جغرافیای نواحی ایران» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است که علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با ارسال انتقادات و پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۳	مقدمه
۹	فصل اول: جغرافیای ناحیه‌ای، تعاریف، مفاهیم و کارکردهای آن
۹	جایگاه جغرافیای ناحیه‌ای در مطالعات جغرافیایی
۱۲	ناحیه و مفهوم جغرافیایی آن
۱۵	تحولات کارکردی مفهوم ناحیه
۱۶	تعیین و تشخیص محدوده‌های ناحیه‌ای
۱۹	کانونهای ناحیه‌ای
۲۱	خرده‌نواحی و ویژگیهای آن
۲۱	عوامل طبیعی و تقسیمات ناحیه‌ای
۲۳	ناحیه و تقسیمات سیاسی
۲۵	ناحیه و فرایندهای تاریخی
۲۷	ناحیه و فرایندهای اقتصادی
۲۹	ناحیه و فرایندهای اجتماعی
۳۲	ناحیه و مناسبات فرهنگی
۳۴	عوامل مؤثر بر تکامل ناحیه
۳۶	تحلیل سیستمهای ناحیه‌ای
۳۸	جمع‌بندی
۴۲	فصل دوم: موقعیت جغرافیایی و وضعیت آب‌وهوایی سیستان و بلوچستان
۴۲	مشخصات عمومی سیستان و بلوچستان

۴۴	ناحیه سیستان
۴۵	ناحیه بلوچستان
۴۶	مرزهای خشکی و آبی سیستان و بلوچستان
۴۶	مرزهای خشکی
۴۶	مرز آبی
۴۷	وضعیت دما در سیستان و بلوچستان
۴۸	دما و تفاوت میانگین حداکثر و حداقل مطلق آن
۴۹	جریان‌ات جوی و فشار هوا
۵۰	جریان‌ات هوایی آنتی سیکلون سبیری و آسیای مرکزی
۵۰	جریان هوایی آنتی سیکلون جزایر آسور
۵۱	جریان هوایی آنالیتیک یا اسکاندیناوی
۵۱	جریان‌ات هوایی با شش انسانوس هند
۵۱	بادهای محلی در سیستان و بلوچستان
۵۱	باد شمال
۵۲	باد جنوب
۵۲	باد غربی
۵۳	بادهای شرقی
۵۳	بادهای ۱۲۰ روزه سیستان
۵۴	بارندگی در استان سیستان و بلوچستان
۵۵	گونه‌های اقلیمی سیستان و بلوچستان
۵۸	فصل سوم: وضعیت زمین‌شناسی، خاک و قابلیت‌های اراضی سیستان و بلوچستان
۵۸	زمین‌شناسی سیستان و بلوچستان
۵۹	طبقات چین‌خورده
۵۹	سنگهای بلورین و دگرگونی
۶۰	توپوگرافی و ژئومورفولوژی سیستان و بلوچستان
۶۲	پالئوژئولوژی جنوب شرق ایران
۶۶	زمین‌ساخت یا تکتونیک جنوب شرق ایران

۶۸	ژئودینامیک جنوب شرق ایران
۷۲	زلزله‌خیزی و گسلها در سیستان و بلوچستان
۷۸	پراکندگی انواع خاک و قابلیت‌های آن در سیستان و بلوچستان
۷۹	اراضی قابل کشت و زیر کشت
۸۰	فصل چهارم: وضعیت منابع آب و حوضه‌های آبریز سیستان و بلوچستان
۸۰	منابع آب و حوضه‌های آبریز سیستان و بلوچستان
۸۱	حوضه آبریز هیرمند
۸۱	حوضه کویر مرکزی
۸۲	حوضه آبریز ماسکید
۸۲	حوضه آبریز جازموریان
۸۲	حوضه آبریز دریای عمان
۸۴	حوضه‌های بسته داخلی
۸۴	رودخانه‌های سیستان و بلوچستان
۸۴	رودخانه‌های سیستان
۸۶	رودخانه‌های بلوچستان
۸۹	تالاب‌های سیستان و بلوچستان
۹۰	خشکسالیها و اثرات آن بر تالاب‌های سیستان و بلوچستان
۹۱	چشمه‌های آب معدنی و گل‌فشان‌های سیستان و بلوچستان
۹۲	خواص درمانی چشمه‌های آب معدنی
۹۳	پراکندگی فضایی چشمه‌های آب معدنی در سیستان و بلوچستان
۹۵	گل‌فشانها و خواص درمانی و اکوتوریسم آنها
۹۶	پراکندگی فضایی گل‌فشان‌های سیستان و بلوچستان
۹۹	فصل پنجم: وضعیت پوشش گیاهی و حیات وحش سیستان و بلوچستان
۹۹	گونه‌های گیاهی و پراکندگی آن در سیستان و بلوچستان
۱۰۱	وضعیت گونه‌های آندمیک سیستان و بلوچستان
۱۰۴	مراعات و جنگلهای سیستان و بلوچستان

۱۰۵	جنگلهای مانگرو
۱۰۷	نخلستانهای سیستان و بلوچستان
۱۰۹	حیات وحش و پراکنش آن در سیستان و بلوچستان
۱۱۳	خرس سیاه بلوچستان
۱۱۴	پلنگ بلوچستان
۱۱۵	گاند، یا کرو کودیل پوزه کوتاه بلوچستان
۱۱۷	سجابه راه راه بلوچی
۱۱۹	فصل ششم: جغرافیای تاریخی سیستان و بلوچستان
۱۱۹	جغرافیای تاریخی سیستان
۱۲۰	جایگاه تاریخی و ژئوپولیتیکی سیستان پیش از اسلام
۱۲۰	خاستگاه سیستان
۱۲۱	سیستان، سرزمین خاندان رستم
۱۲۳	هیرمند، مایه زندگی و پایداری سیستان
۱۲۴	سیستان، خاستگاه دین زرتشت
۱۲۶	سیستان، گهواره تمدن و شهرنشینی
۱۲۷	جایگاه تاریخی و ژئوپولیتیکی سیستان پس از اسلام
۱۲۷	سیستان، خاستگاه دودمان صفاری
۱۲۹	زرنج، مرکز مبادلات بازرگانی و ارتباطات سیستان و خاور
۱۳۱	موقعیت ژئوپولیتیک سیستان و تحولات آن در دوران معاصر
۱۳۳	جغرافیای تاریخی بلوچستان
۱۳۴	بلوچستان در دوران باستان
۱۳۶	بلوچستان بعد از اسلام
۱۳۸	بلوچستان و جایگاه ژئوپولیتیکی آن در دوره معاصر
۱۴۰	فصل هفتم: مدنیت و شهرنشینی در سیستان و بلوچستان
۱۴۲	مدنیت و شهرنشینی در سیستان باستان
۱۴۳	شهر سوخته

۱۵۰	شهر هخامنشی دهانه غلامان
۱۵۲	شهر پارتی کوه خواجه
۱۵۶	سایر شهرهای سیستان باستان
۱۵۸	مدنیت و شهرنشینی در بلوچستان باستان
۱۵۹	شهر بمپور
۱۶۲	سایر شهرها و مدنیت باستانی در بلوچستان
۱۶۵	نظام شهرنشینی و تحولات آن در سیستان و بلوچستان
۱۶۷	شبکه شهری و توزیع فضایی - مکانی شهرها در سیستان و بلوچستان
۱۶۸	سلسله مراتب و تحلیل فضایی شهرهای سیستان و بلوچستان
۱۷۲	سازمان فضایی شهرها در سیستان و بلوچستان
۱۷۵	منطقه آزاد تجاری چابهار و نقش آن در گسترش شهرنشینی
۱۷۸	ارتباطات شهرهای سیستان و بلوچستان با افغانستان و پاکستان
۱۸۱	فصل هشتم: مشخصات جمعیتی سیستان و بلوچستان
۱۸۱	کلیات جمعیت سیستان و بلوچستان
۱۸۳	بررسی روند تغییرات و رشد جمعیت سیستان و بلوچستان
۱۸۴	بررسی تحولات جمعیتی در مناطق شهری سیستان و بلوچستان
۱۸۵	بررسی تحولات جمعیتی در مناطق روستایی سیستان و بلوچستان
۱۸۷	ساخت سنی و جنسی جمعیت سیستان و بلوچستان
۱۸۸	جمعیت برحسب دین
۱۸۹	تراکم جمعیت در سیستان و بلوچستان
۱۸۹	بررسی جمعیت از نظر سواد
۱۹۱	بررسی روند مهاجرت در سیستان و بلوچستان
۱۹۲	تحلیل تحولات جمعیت سیستان و بلوچستان از سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۸۵
۱۹۴	فصل نهم: راههای ارتباطی و حمل و نقل در سیستان و بلوچستان
۱۹۵	حمل و نقل هوایی در سیستان و بلوچستان
۱۹۷	حمل و نقل ریلی در سیستان و بلوچستان

۱۹۹	دلایل توجیهی اتصال ریلی چابهار به زاهدان
۲۰۲	حمل و نقل جاده‌ای در سیستان و بلوچستان
۲۰۵	حمل و نقل دریایی در سیستان و بلوچستان

۲۰۸

منابع و مآخذ

www.ketab.ir

فهرست جدولها

عنوان	صفحه
جدول ۲-۱ طول و عرض جغرافیایی شهرستانهای استان سیستان و بلوچستان	۴۲
جدول ۲-۲ مشخصات عمومی شهرستانهای استان سیستان و بلوچستان	۴۴
جدول ۲-۳ متوسط حرارت سالانه ایستگاههای سینوپتیک استان سیستان و بلوچستان	۴۹
جدول ۲-۴ توزیع بارندگی سالانه، ماهانه و فصلی استان سیستان و بلوچستان	۵۵
جدول ۳-۱ طول گسلهای اصلی سکران و پتانسیل ایجاد زلزله	۷۵
جدول ۳-۲ مشخصات زلزله‌های به وقوع پیوسته در استان سیستان و بلوچستان	۷۵
جدول ۳-۳ مساحت اراضی زیر کشت استان سیستان و بلوچستان قبل از خشکسالی	۷۹
جدول ۵-۱ تعداد و وضعیت گونه‌های آندمیک ایران و منحصر به استان به تفکیک ...	۱۰۲
جدول ۵-۲ وسعت مراتع و جنگلهای سیستان و بلوچستان به تفکیک شهرستان	۱۰۳
جدول ۵-۳ انواع گرایش موجود در بهره‌وری از مراتع سیستان و بلوچستان	۱۰۳
جدول ۵-۴ ظرفیت چرای مراتع سیستان و بلوچستان در شرایط فعلی	۱۰۳
جدول ۵-۵ آمار دام سیستان و بلوچستان به تفکیک نوع دام	۱۰۴
جدول ۷-۱ دوره‌های استقرار در شهر سوخته	۱۴۷
جدول ۷-۲ شاخص تمرکز نخست شهری در سیستان و بلوچستان	۱۷۱
جدول ۷-۳ مقایسه تطبیقی اندازه - مرتبه جمعیت واقعی شهرهای استان ...	۱۷۱
جدول ۸-۱ تعداد خانوار و جمعیت استان سیستان و بلوچستان طی سرشماریهای ...	۱۸۲
جدول ۸-۲ روند تغییرات و نرخ رشد جمعیت در سیستان و بلوچستان و ...	۱۸۴
جدول ۸-۳ مقایسه نسبت تغییرات شهرنشینی و روستائینشی در سیستان و بلوچستان ...	۱۸۷
جدول ۸-۴ جمعیت سیستان و بلوچستان به تفکیک گروههای سنی و جنسی	۱۸۸
جدول ۸-۵ روند تغییرات تراکم جمعیت در سیستان و بلوچستان و ...	۱۸۹
جدول ۸-۶ جمعیت سیستان و بلوچستان به تفکیک نقاط شهری و روستایی در ...	۱۹۳
جدول ۹-۱ تعداد پروازهای انجام‌شده، آمار مسافران و میزان بارهای ...	۱۹۶

۱۹۷	جدول ۹-۲ مسیر پرواز فرودگاههای سیستان و بلوچستان
۲۰۲	جدول ۹-۳ آمار حمل و نقل کالا و مسافران از راه آهن سیستان و بلوچستان
۲۰۴	جدول ۹-۴ انواع راههای تحت پوشش اداره کل راه و ترابری سیستان و بلوچستان
۲۰۵	جدول ۹-۵ طول انواع راههای روستایی زیر پوشش اداره کل راه و ترابری ...
۲۰۷	جدول ۹-۶ تخلیه و بارگیری کالا در بندر شهید بهشتی چابهار

فهرست نقشه‌ها و تصویرها

صفحه	عنوان
۴۳	نقشه ۲-۱ تقسیمات سیاسی و حدود مرزهای استان سیستان و بلوچستان (۱۳۸۶)
۵۷	نقشه ۲-۲ توزیع متوسط بارندگی سالانه استان سیستان و بلوچستان
۶۱	نقشه ۳-۱ توپوگرافی استان سیستان و بلوچستان
۶۴	نقشه ۳-۲ زیرپهنه‌های زمین‌شناسی جنوب شرق ایران
۷۲	نقشه ۳-۳ موقعیت زون سارداکشی مکران و کمان ولکانیکی تفتان و ...
۷۷	نقشه ۳-۴ وجود گسلها با جهت‌های تقریباً شمالی - جنوبی در جنوب شرق ایران
۸۳	نقشه ۴-۱ حوضه‌های آبریز و شبکه‌های آبراهه‌ای استان سیستان و بلوچستان
۱۰۸	نقشه ۵-۱ پوشش گیاهی سیستان و بلوچستان
۱۶۹	نقشه ۷-۱ شبکه شهری و نظام دسترسی شهری - منطقه‌ای سیستان و بلوچستان
۱۸۰	نقشه ۷-۲ محور ترانزیتی جنوب شرق و تأثیرگذاری آن بر توسعه شهری - منطقه‌ای
۱۹۰	نقشه ۸-۱ تراکم نسبی جمعیت در سیستان و بلوچستان
۷۱	تصویر ۳-۱ مراحل تشکیل زون شرق ایران
۱۱۰	تصویر ۵-۱ جنگلهای مانگرو در سواحل چابهار در شرایط جزر و مد
۱۱۴	تصویر ۵-۲ خرس سیاه بلوچستان
۱۱۵	تصویر ۵-۳ پلنگ بلوچستان
۱۱۷	تصویر ۵-۴ گاندو (تمساح پوزه کوتاه) در حوزه رودخانه سرباز
۱۱۸	تصویر ۵-۵ سنجاب راه‌راه بلوچی
۱۴۱	تصویر ۷-۱ مناره مسجد جامع خاش در سیستان و بلوچستان - دوره پهلوی اول
۱۴۹	تصویر ۷-۲ نمونه‌ای از جراحی جمجمه در تمدن شهر سوخته
۱۴۹	تصویر ۷-۳ آسیابهای بادی در سیستان
۱۵۵	تصویر ۷-۴ نقاشیهای گچ‌بری شده در کوه خواجه سیستان
۱۵۶	تصویر ۷-۵ نمای جنوبی کوه خواجه در سیستان

چکیده

معمولاً، زمانی که افتراق مکانی مطرح می‌شود، مفهوم ناحیه در ذهن جغرافی‌دانان تداعی می‌گردد. ناحیه به معنای روابط و پیوند داخلی و خارجی بین پدیده‌هایی است که در یک حوزه جغرافیایی ظاهر می‌شوند و به آن توازن و تجانس می‌بخشند و تفاوت‌های آن حوزه جغرافیایی را با حوزه‌های مجاور مشخص می‌کنند. در این کتاب، با عنوان *جغرافیای ناحیه‌ای جنوب شرق ایران با تأکید بر سیستان و بلوچستان*، کارکردهای جغرافیایی بخشی از فضای سرزمین ایران در جنوب شرق کشورمان معرفی و عمدتاً به شناساندن وضع موجود کارکردهای طبیعی، قلمروهای مکانی، جغرافیای انسانی-اجتماعی، کارکردهای فرهنگی و، نهایتاً، جغرافیای حمل‌ونقل در سیستان و بلوچستان پرداخته شده است و تحلیل‌های بعدی و بهره‌گیری از این یافته‌ها برای برنامه‌ریزی و سامان‌دهی فضایی-مکانی این سرزمین، در هر یک از فضاها جغرافیایی این ناحیه، با توجه به توانمندیها و محدودیتهای محیطی آن، مکمل این نوشتار است که، با توجه به حجم زیاد مطالب، مؤلف این بخش از رهیافتها را در قالب کتابی مستقل، با نام *آمایش سرزمین و برنامه‌ریزی محیطی در جنوب شرق ایران*، درآورده که مؤسسه اطلاعات آن را در سال ۱۳۸۹ منتشر کرده است. به عبارت دیگر، آنچه در این کتاب آمده برای شناخت جغرافیایی کارکردهای طبیعی و انسانی سیستان و بلوچستان است که عمدتاً به بررسی و معرفی بنیانهای جغرافیایی این ناحیه از جنوب شرق ایران می‌پردازد که مطالعه دقیق آن شناخت نسبتاً عمیق، دقیق و علمی به دانشجویان و کلیه علاقه‌مندان به استان سیستان و بلوچستان می‌دهد. مطالب این کتاب در نه فصل سازمان‌دهی شده که عبارت است از: فصل اول: جغرافیای ناحیه‌ای، تعاریف، مفاهیم و کارکردهای آن؛ فصل دوم: موقعیت جغرافیایی

و وضعیت آب‌وهوایی سیستان و بلوچستان؛ فصل سوم: وضعیت زمین‌شناسی، خاک و قابلیت‌های اراضی سیستان و بلوچستان؛ فصل چهارم: وضعیت منابع آب و حوضه‌های آبریز سیستان و بلوچستان؛ فصل پنجم: وضعیت پوشش گیاهی و حیات وحش سیستان و بلوچستان؛ فصل ششم: جغرافیای تاریخی سیستان و بلوچستان؛ فصل هفتم: مدنیت و شهرنشینی در سیستان و بلوچستان؛ فصل هشتم: مشخصات جمعیتی سیستان و بلوچستان؛ فصل نهم: راههای ارتباطی و حمل‌ونقل در سیستان و بلوچستان.

www.ketab.ir

مقدمه

معمولاً زمانی که افتراق مکانی مطرح می‌شود، مفهوم ناحیه در ذهن جغرافی‌دانان تداعی می‌گردد. ناحیه به معنای روابط و پیوند داخلی و خارجی بین پدیده‌هایی است که در یک حوزه جغرافیایی ظاهر می‌شوند و به آن توازن و تعانس می‌بخشند و تفاوت‌های آن حوزه را با حوزه‌های مجاور مشخص می‌کنند. اما، اینکه اصولاً جغرافیا چیست و حوزه عملکرد و قلمرو آن تا کجاست، پرسشی بنیادی درباره این علم و ماهیت کارکردی آن به شمار می‌رود. پس از شناخت این مفهوم کلی (جغرافیا) است که مفهوم جغرافیای ناحیه و کارکردهای آن، به روشنی، مشخص می‌شود. در پاسخ به این پرسش اساسی، دو برداشت یا پاسخ وجود دارد که یکی عمومی و دیگری تخصصی است. شناخت و دانش عمومی درباره جغرافیا، متأسفانه، بسیار سطحی و مبهم است، زیرا، معمولاً، شناخت و اطلاعات جغرافیایی فرزندان ما از دوره‌های دبستان، راهنمایی و حتی دبیرستان به حفظ اسامی رودخانه‌ها، شهرها، کوهها و غیره محدود می‌شود و هنوز بسیاری از مردم گمان می‌کنند که جغرافی‌دانان باید انبوهی از اطلاعات جمعیتی کشورها، نام شهرها و پایتختها، بلندترین قله‌ها، مرتفع‌ترین کوهها، طولانی‌ترین رودخانه‌ها و مانند اینها را بدانند یا جای آنها را روی نقشه تشخیص دهند. هرچند این برداشتهای عامیانه از ماهیت جغرافیا بخشی از واقعیت این علم را دربرمی‌گیرد، اما این تمام واقعیت نیست. پاسخ دوم به پرسش مذکور پاسخی علمی و دقیق است. بدین معنی که جغرافی‌دانان با نگاه عالمانه به علم جغرافیا و شناخت کلیه منابع طبیعی و انسانی سطحی، زیرسطحی و فضایی در نواحی مختلف جغرافیایی در جهت بررسی و شناخت تأثیرات متقابل این منابع گام برمی‌دارند، سپس، با این شناخت، رهیافتهایی را برای سامان‌دهی

فضاهای جغرافیایی و تعادل بخشی به کارکردها و قلمروهای آن جستجو می‌کنند. البته در این مسیر جغرافی‌دان هیچ‌گاه خود را از دانش سایر رشته‌های نزدیک به جغرافیا، اعم از طبیعی و انسانی، مانند زمین‌شناسی، معدن، نقشه‌برداری، آمار، هواشناسی، هیدرولوژی، جامعه‌شناسی، علوم اجتماعی، شهرسازی، کشاورزی، اقتصاد، معماری و غیره، بی‌نیاز نمی‌داند و، در واقع، بسیاری از مصالح و مطالب تخصصی را از این رشته‌ها می‌گیرد، لیکن، جغرافی‌دان یافته‌های منفرد این علوم را تحلیل و ترکیب می‌کند و، در نهایت، «دانشی نو» ارائه می‌دهد. به عبارت دیگر، تأثیر متقابل میان یافته‌های هر یک از این علوم و نهایتاً نقش انسان در چگونگی بهره‌گیری از فضاهای جغرافیایی جغرافی‌دان را بر آن می‌دارد که با تلفیق یافته‌های مختلف، این فضای سرزمینی را دگرگون سازد و شناختی نو خلق کند، یعنی با تجزیه و تحلیل یافته‌های هر یک از این علوم و تأثیرات متقابل آنها بر یکدیگر و بر محیط طبیعی و انسانی در هر یک از فضاهای جغرافیایی ترکیبی نو ارائه می‌دهد که حاصل ریزینی و تیزینی در تمامی ابعاد، کارکردها و آثار فضایی - مکانی است که می‌تواند به سامان‌دهی و مدیریت مجدد فضای جغرافیایی و نهایتاً، توسعه در آن ناحیه جغرافیایی منجر شود.

در واقع می‌توان گفت، هرچند جغرافیا علوم و روش‌های مشترکی با سایر علوم دارد، اما خود، هیچ‌یک از آن علوم نیست، در عین حال همه آن علوم نیز است، اما در قالبی نو، که حاصل بهره‌گیری از تمامی یافته‌ها و شناخت جامع فضاهای جغرافیایی و سرزمینی است، ظاهر می‌شود. به عبارت دیگر، جغرافیا علمی است ترکیبی و در عین حال میان‌رشته‌ای که به شناخت و تبیین کارکردهای طبیعی و انسانی در فضاهای سرزمینی می‌پردازد. در واقع، با توجه به دیدگاه اکولوژیک می‌توان گفت که جغرافیا علمی است که در آن چگونگی تأثیرپذیری انسان از محیط زیست و فضاهای پیرامونی آن و، در عین حال، چگونگی تأثیرگذاری انسان بر محیط طبیعی و نواحی سرزمینی که در آن زندگی می‌کند تجزیه و تحلیل می‌شود. بر مبنای این نظریه، جغرافیا با مشاهده محیط شروع می‌شود و با شناخت ابعاد کارکردی فضاهای

سرزمینی تداوم می‌یابد. این مهم چنان در دیدگاه جغرافی دانان اهمیت دارد که گاهی جغرافیا را «علم مشاهده» و گاهی «علم فضا» می‌دانند، چنانکه شناخت چشم‌اندازهای جغرافیایی با ابعاد فضایی - مکانی آن، که متأثر از کارکردهای متقابل انسان و محیط است، مهم‌ترین رهیافت جغرافی دانان است که روابط متقابل کارکردهای انسانی و طبیعی را براساس این شناخت کشف می‌کنند و سپس با شناخت وضع موجود فضاهای جغرافیایی و سنجش آنها با معیارها و سنجه‌های علمی‌ای که برای هر یک از این کارکردها وجود دارد فعالیتها و کارکردهای متناسب و نامتناسب با ضرورتها و نیازهای موجود در فضاهای سرزمینی را تشخیص می‌دهند. پس از این مرحله، آنان به طراحی و ارائه راهبردهای چشم‌انداز وضع مطلوب فعالیتها در فضای جغرافیایی مورد مطالعه می‌پردازند. این رویکرد به جغرافیا، که از آن با عنوان «جغرافیای نو» یاد می‌شود، در واقع، علم مدیریت و سامان‌دهی فضاهای سرزمینی و توسعه همه‌جانبه است و می‌تواند در زندگی انسانی - اجتماعی، در فضاهای مختلف جغرافیایی، رهگشا باشد و در واقع، قلمرو جغرافیای نو، آمایش سرزمین و برنامه‌ریزی محیطی است.

در این کتاب، کارکردهای جغرافیایی بخشی از فضای سرزمینی ایران را معرفی کرده‌ایم. هرچند در تقسیمات ناحیه‌ای کشور می‌توان ناحیه جنوب شرق را شامل محدوده جغرافیایی سیستان و بلوچستان، قسمتهایی از خراسان جنوبی، کرمان و هرمزگان دانست، در این نوشتار صرفاً به استان سیستان و بلوچستان اکتفا شده است، زیرا اولاً، آمار و اطلاعات تفکیکی آن قسمتهایی از استانهای همجوار که می‌توانست در این کتاب بررسی شود وجود ندارد، ثانیاً، کارکردهای طبیعی و انسانی سیستان و بلوچستان نسبت به استانهای مجاور همگرا تر و، در نتیجه، تحلیلها گویا تر و واقعی تر است. نکته مهم دیگر این است که آنچه در این کتاب آمده است ضرورتاً تحلیل ماهیت و قلمرو جغرافیایی جنوب شرق ایران و برنامه‌ریزی تمام و کمال توسعه آن نیست بلکه، عمدتاً، شناساندن وضع موجود کارکردهای طبیعی، قلمروهای مکانی، جغرافیای انسانی - اجتماعی، کارکردهای فرهنگی و، در نهایت،

جغرافیای حمل و نقل استان سیستان و بلوچستان است. بنابراین، مؤلف بهره‌گیری از این یافته و تحلیل‌های بعدی برای برنامه‌ریزی و سامان‌دهی فضایی-مکانی این سرزمین (در هر یک از فضا‌های جغرافیایی این ناحیه و با توجه به توانمندیها و محدودیتهای محیطی آن) را در کتابی مستقل با نام آمایش سرزمین و برنامه‌ریزی محیطی در جنوب شرق ایران آورده که، در واقع، مکمل این نوشتار است. بنابراین، آنچه در این کتاب آمده است، معرفی جغرافیایی کارکردهای طبیعی و انسانی سیستان و بلوچستان است که، عمدتاً، به بررسی و شناساندن بنیانهای جغرافیایی این ناحیه از جنوب شرق ایران می‌پردازد و مطالعه دقیق آن شناخت نسبتاً عمیق، دقیق و علمی به دانشجویان و کلمه علاقه‌مندان به استان سیستان و بلوچستان می‌دهد. مطالب این کتاب در نه فصل به شرح ذیل سازمان‌دهی شده است:

در فصل نخست، جایگاه جغرافیای ناحیه‌ای در مطالعات جغرافیایی مشخص شده است و سپس به ناحیه و مفهوم جغرافیایی آن، تحولات کارکردی مفهوم ناحیه، تعیین و تشخیص محدوده‌های ناحیه‌ای، کانونهای ناحیه‌ای، خرده‌ناحی و ویژگیهای آن، عوامل طبیعی و تقسیمات ناحیه‌ای، ناحیه و فرایندهای اقتصادی، ناحیه و فرایندهای اجتماعی، ناحیه و مناسبات فرهنگی، عوامل مؤثر بر تکامل ناحیه، و، نهایتاً، تحلیل سیستمهای ناحیه‌ای پرداخته شده است. در فصل دوم، ضمن بیان موقعیت جغرافیایی استان سیستان و بلوچستان و هر یک از شهرستانهای آن، به موضوعهای دیگری از جمله موقعیت جغرافیایی و تقسیمات سیاسی استان سیستان و بلوچستان، مرزهای خشکی و آبی آن، وضعیت آب‌وهوایی آن، خشکی هوا و ناهمگونی آن در استان، جریانهای جوی، بادهای محلی، درجه حرارت، عناصر اقلیمی، بارندگی، و گونه‌های اقلیمی این استان توجه شده است. در فصل سوم، به وضعیت زمین‌شناسی، توپوگرافی، ژئومورفولوژی، پالئوژئولوژی، تکتونیک، ژئودینامیک، زلزله‌خیزی و گسلها، وضعیت خاک و قابلیت‌های اراضی استان (به تفکیک اراضی قابل کشت و زیر کشت)، وضعیت خاکهای بلوچستان، وضعیت اراضی و خاکهای دشت سیستان، و فرسایش خاک در استان پرداخته شده است. در

فصل چهارم، وضعیت منابع آب استان (شامل رودخانه‌ها، تالابها، چشمه‌های آب معدنی و گل‌فشانهای سیستان و بلوچستان) بررسی شده است. در فصل پنجم، وضعیت پوشش گیاهی، مراتع و جنگلها، وضعیت گونه‌های اندمیک، نخلستانهای استان و جنگلهای مانگرو، و وضعیت حیات وحش استان (که در آن، ضمن بررسی کلیات حیات وحش، به مطالعه خرس سیاه بلوچستان، پلنگ بلوچستان، سنجاب راه‌راه بلوچی، و گاندو یا کروکودیل پوزه کوتاه بلوچستان نیز، به طور ویژه، پرداخته شده است) بررسی شده است. در فصل ششم، جغرافیای تاریخی سیستان و بلوچستان به تفکیک جغرافیای تاریخی سیستان (شامل جایگاه تاریخی و ژئوپلیتیکی سیستان پیش از اسلام، جایگاه تاریخی و ژئوپلیتیکی سیستان پس از اسلام، و موقعیت ژئوپلیتیک سیستان و تحولات آن در دوران معاصر) و جغرافیای تاریخی بلوچستان (شامل بلوچستان در دوران باستان، بلوچستان بعد از اسلام، و بلوچستان و جایگاه ژئوپلیتیکی آن در دوره معاصر) بررسی شده است. در فصل هفتم، به مدنیت و شهرنشینی در سیستان و بلوچستان توجه شده و در آن مدنیت و شهرنشینی در سیستان باستان و بلوچستان باستان بررسی و سپس نظام شهرنشینی و تحولات آن، شبکه شهری در استان، سلسله مراتب شهری، سازمان فضایی شهرها، منطقه آزاد چابهار و نقش آن در گسترش شهری، و ارتباطات شهرهای سیستان و بلوچستان با افغانستان و پاکستان مطالعه شده است. در فصل هشتم، مشخصات جمعیتی استان سیستان و بلوچستان شامل روند تغییرات جمعیت استان، رشد جمعیت، تحولات جمعیتی در مناطق شهری و روستایی، ساخت سنی و جنسی جمعیت، تراکم جمعیت، سواد جمعیت، روند مهاجرت در استان، پیش‌بینی جمعیت آتی استان، و تحلیل تحولات جمعیت استان از ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۵ بررسی شده است. در فصل نهم، حمل و نقل در سیستان و بلوچستان شامل حمل و نقل هوایی، حمل و نقل ریلی، دلایل توجیهی اتصال ریلی چابهار به زاهدان، حمل و نقل جاده‌ای، و حمل و نقل دریایی در استان بررسی شده است.

بدیهی است که این اثر بی نقص نیست، لذا نویسنده از تمامی صاحب نظران،

به‌خصوص جغرافی‌دانان انتظار دارد که او را از رهنمودهای سازنده خویش بهره‌مند کنند تا در چاپهای بعدی بر غنای علمی این کتاب افزوده شود. در پایان، شایسته است تا از دوست و همکار ارجمندم، جناب آقای دکتر محمد حسن میرابی مقدم، که اطلاعات ارزشمندی در خصوص کارکردهای حمل‌ونقل سیستان و بلوچستان در اختیار اینجانب گذاشتند و همچنین همکار دیگرمان جناب آقای دکتر محمد بومری که در قسمت زمین‌شناسی اطلاعات ذی‌قیمتی را سخاوتمندانه ارائه نمودند، سپاس‌گزاری کنم. همچنین، از خانم سحر تیموری، که مسئولیت تایپ و صفحه‌آرایی اولیه و خانم ندا طاهری که مسئولیت ویرایش کتاب را بر عهده گرفتند، صمیمانه تشکر می‌کنم.

دکتر عیسی ابراهیم‌زاده

دانشیار دانشگاه سیستان و بلوچستان